«ΜΑΧΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ» ΚΑΙ 1821

ΠΕΔΙΟ
Επιστημονικές Εκδόσεις
Σειρά: Ιστορία

Διόρθωση: Σοφία Σφυρόερα
Ηλεκτρονική επεξεργασία: Παναγιώτα Δημοπούλου
Εξώφυλλο: Παναγιώτα Δημοπούλου

Πίνακας εξωφύλλου: Θεόδωρος Βρυζάκης 1855,
Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στην Καστέλα
Εθνική Πινακοθήκη της Ελλάδας, Αθήνα

© 2016 Εκδόσεις Πεδίο & Άννα Καρακατσούλη
για την ελληνική γλώσσα σ' όλο τον κόσμο

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις Πεδίο Α.Ε.
Συντ. Δαβάκη 10 & Μυλοποτάμου, 11526, Αθήνα
Τηλ.: 210 3390204-5-6 • Fax: 210 3390209
e-mail: info·pediobooks.gr
http: //www.pediobooks.gr

Κεντρική διάθεση-Βιβλιοπωλείο
Στοά του Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, 10564, Αθήνα
Τηλ.: 210 3229620 • Fax: 210 3390209

ISBN: 978-960-546-691-6

ΑΝΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ

«ΜΑΧΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ» ΚΑΙ 1821

Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση

Πεδίο
Αθήνα 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή 9

1. Ελληνική Επανάσταση και διεθνικότητα 25

2. Μεσογειακά παράλληλα: Ισπανία 67

3. Μεσογειακά παράλληλα: Ιταλία 109

4. Το κέντρο: Λονδίνο 145

5. Στο πεδίο: Ελλάδα 193

6. «Η τάξις χρήσιμος» 231

7. Επιλογικά: Ουτοπία ή δυστοπία; 277

Βιβλιογραφία 299

Ευρετήριο ιστορικών προσώπων 335

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ω παλληκάρια αλλόγλωσσα κι' αλλόφυλα και ξένα,
Αλλά σαν απ' των σπλάχνων μας τα σπλάχνα φυτρωμένα!
Απ' τα νερά της Μεσογείου στα κύματα του Αδρία
Κι' από του Πίνδου τα έλατα στων Άλπεων τα χιόνια
Πέρα ως τη χώρα της κιτριάς κι' ως στη χρυσή Ιταλία,
Και στου παγοστεφάνωτου Βοριά τα μεγαλεία,
Τα ονόματά σας ο τρανός ο αντίλαλος ας φέρη,
Ω ξένοι, απ' της Ελλάδος σας ολόφεγγο τ' αστέρι.
Δόξα σε Σας γενναίων κορμιά και πνεύματα μαρτύρων
Έξω από τόπους και καιρούς στα Ηλύσια της Θυσίας
Και στης Ιδέας τον ουρανό και στης Αθανασίας,
Ο Σαντα-Ρόζας χαιρετάει τη δόξα σας κι' ο Βύρων![1]

Οι «μαχητές της ελευθερίας» που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι οι μαχόμενοι Φιλέλληνες, που ο Παλαμάς τιμά στους παραπάνω στίχους, οι κοσμοπολίτες εθελοντές στρατιώτες και αξιωματικοί που προσέτρεξαν στο μέτωπο της Ελληνικής Επανάστασης και πήραν τα όπλα για να υπερασπιστούν το ιδεώδες της ελευθερίας και την ανεξαρτησία ενός άλλου έθνους. Ο Φιλελληνισμός είναι ένα εξαιρετικά πλούσιο πεδίο, που προσφέρεται για

1. Κωστής Παλαμάς, «Χαιρετισμός των νεκρών Φιλελλήνων», πρώτη δημοσίευση εφημ. *Άστυ*, έτος ΙΒ΄, περίοδος Β΄, αρ. φύλλου 2342, 26 Μαΐου 1897.

διεπιστημονικές προσεγγίσεις, έχει απασχολήσει εξαντλητικά τους ερευνητές και διαθέτει εκτενέστατη βιβλιογραφία, ελληνική και διεθνή. Στην ευρεία έννοιά του περιλαμβάνει το γενικότερο «ενδιαφέρον για τους Έλληνες», που δεν εξαντλείται στο 1821, αλλά εκδηλώνεται στην Επανάσταση του 1843, την Κρητική εξέγερση του 1866 και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, ενώ στο ίδιο ρεύμα έχουν κατά καιρούς ενταχθεί η βρετανική στρατιωτική αποστολή στην Ελλάδα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η διεθνής αλληλεγγύη την περίοδο της Δικτατορίας και, πιο πρόσφατα, στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης μετά το 2008.[2] Η ανά χείρας μελέτη εστιάζει στο διεθνές κίνημα στήριξης και συμπαράστασης που ανταποκρίνεται στο άγγελμα του ελληνικού ξεσηκωμού τον Μάρτιο 1821 προκαλώντας το έντονο όσο και έμπρακτο ενδιαφέρον της κοινής γνώμης στην Ευρώπη και την Αμερική για την εξέλιξη του Ελληνικού Αγώνα, με τις πολλαπλές πολιτικές, οικονομικές, πολεμικές και πολιτισμικές προεκτάσεις του. Διατρέχοντας ένα μεγάλο μέρος της σχετικής ιστοριογραφίας, διαπιστώσαμε ότι στα παλαιότερα έργα το φιλελληνικό φαινόμενο εξετάζεται παραδοσιακά εγκλωβισμένο σε αυστηρά εθνικά πλαίσια (π.χ. ο γαλλικός φιλελληνισμός, ο γερμανικός, ο αμερικανικός, ο βουλγαρικός, κ.ο.κ.), ακόμα και θρησκευτικά (όπως για τον εβραϊκό φιλελληνισμό), συχνά με ιδιαίτερα τεκμηριωμένες μελέτες που εκθέτουν με λεπτομέρειες για κάθε χώρα τη γενεαλογία και το ιδεολογικό πλαίσιο του ενδιαφέροντος της διανόησης στη νεώτερη Ευρώπη για την κλασική Ελλάδα και της αναβίωσής του το 1821, τα μέσα προπαγάνδισης και συγκέντρωσης πόρων υπέρ του Ελληνικού Αγώνα, τους τρόπους στρατολόγησης, το ταξίδι των εθελοντών μέχρι την Ελλάδα και την εμπειρία τους

2. Gilles Pécout, "Philhellenism in Italy: political friendship and the Italian volunteers in the Mediterranean in the nineteenth century", *Journal of Modern Italian Studies*, 2004, 9:4, σσ. 405-406. Η διευρυμένη θεώρηση του φαινομένου απασχόλησε το Διεθνές Συνέδριο «Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα», που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με τον Δήμο Νικολάου Σκουφά στην Άρτα (7-9 Ιουλίου 2013).

στα πεδία των μαχών, τα λογοτεχνικά, μουσικά ή ζωγραφικά έργα που ενέπνευσε η Ελληνική Επανάσταση. Δεν επιχειρείται όμως ο μεταξύ τους συσχετισμός ούτε η ένταξη σε κάποιο ευρύτερο δίκτυο και ερμηνευτικό σχήμα πλην ίσως του ρομαντισμού της μεταναπολεόντειας εποχής. Επίσης, τα περισσότερα έργα για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης στη διεθνή βιβλιογραφία πάσχουν από το έλλειμμα της γνώσης της ελληνικής γλώσσας και της πρόσβασης σε ελληνικές πηγές και μελετήματα. Ως αποτέλεσμα, συχνά αναπαράγουν τα γραφόμενα των βασικών σχετικών ιστορικών αφηγήσεων ξένων αυτοπτών μαρτύρων του 19ου αιώνα, συνήθως του Gordon και του Finlay, χωρίς να γίνεται διασταύρωση και αντιπαράθεση με τις ελληνικές μαρτυρίες.

Πιο πρόσφατα, η σύγχρονη διεθνής ιστοριογραφία, με τη στροφή στις έννοιες της παγκοσμιοποίησης και της *global history*[3], παρουσιάζει μια ανανέωση του ενδιαφέροντος για το επαναστατικό κύμα που κατακλύζει την Ευρώπη και τον κόσμο στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Από τις πιο γόνιμες θεωρήσεις, πιστεύουμε, είναι η υποστήριξη της ύπαρξης και δράσης μιας «Φιλελεύθερης Διεθνούς», που δραστηριοποιείται και επανδρώνει τις επαναστάσεις της Μεσογείου και της Λατινικής Αμερικής κατά τη δεκαετία του 1820. Συναντήσαμε τον όρο για πρώτη φορά σε ένα εγχειρίδιο του René Rémond, εισαγωγικό στην ιστορία του 19ου αιώνα. Ο Rémond διαπίστωνε το 1974 «μια ορισμένη συγγένεια που μεταφράζεται σε συγκεκριμένες σχέσεις, σε ένα είδος φιλελεύθερης Διεθνούς στην οποία ανήκουν τα κινήματα, οι άνθρωποι που μάχονται για τον φιλελευθερισμό. Αυτή η φιλελεύθερη Διεθνής διαφέρει από την εργατική ή τη σοσιαλιστική Διεθνή στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα, καθώς στερείται θεσμών. Ακόμη και αν δεν έχει διεθνή οργανισμό, διαθέτει ωστόσο ανταλλαγές και σχέσεις· είναι οι στρατιώτες που, ευρισκόμενοι σε διαθεσιμότητα μετά την επιστροφή της ειρήνης το 1815, πηγαίνουν να πολεμήσουν το Παλαιό Καθεστώς υπό φιλελεύθερες

3. Lynn Hunt, *Writing History in the Global Era*, W.W. Norton & Company, 2015.

σημαίες».[4] Περίπου δέκα χρόνια νωρίτερα, ο Eric Hobsbawm στην *Εποχή των Επαναστάσεων* είχε συνδέσει τις Διεθνείς Ταξιαρχίες του Ισπανικού Εμφυλίου με τους διεθνείς εθελοντές της Ελληνικής Επανάστασης υποστηρίζοντας ότι «ο φιλελληνισμός [...] έπαιξε στη συσπείρωση της ευρωπαϊκής Αριστεράς στη δεκαετία του 1820 ρόλο ανάλογο με αυτόν που θα έπαιζε στο τέλος της δεκαετίας του 1930 η υποστήριξη στην Ισπανική Δημοκρατία».[5] Οι προτεινόμενες διασυνδέσεις δεν βρήκαν όμως συνέχεια στην ιστοριογραφία. Οι περισσότερες από τις τελευταίες μελέτες, Γάλλων κυρίως ιστορικών, γύρω από το φαινόμενο του στρατιωτικού εθελοντισμού σταματούν τη διερεύνηση στην Αδριατική, κλείνουν δηλαδή το γεωγραφικό τους εύρος με τις επαναστάσεις του ιταλικού Risorgimento, ενώ αντίστοιχα ελληνικού ενδιαφέροντος διδακτορικές διατριβές με θέμα τις κινήσεις των Φιλελλήνων ή το βίωμα του πολέμου από τους ξένους εθελοντές του 1821 δίνουν μονομερή εικόνα, καθώς προσκρούουν στο ίδιο μειονέκτημα της αδυναμίας πρόσβασης σε ελληνικές μαρτυρίες και τεκμήρια.[6] Από τη σύγχρονη παραγωγή εντοπίσαμε μόνο δύο έργα που αναφέρονται στα διεθνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής περίπτωσης, αλλά σε αμφότερα η Ελλάδα δεν είναι το κύριο αντικείμενο μελέτης.[7]

---

4. René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps, t. 2: le XIXe siècle, 1815-1914*, Éditions du Seuil, 1974, σ. 22.

5. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1948*, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 171. Το έργο πρωτοκυκλοφόρησε το 1962.

6. Gilles Pécout, "The international armed volunteers: pilgrims of a transnational Risorgimento", *Journal of Modern Italian Studies*, 2009, 14:4, σσ. 413-426· Denys Barau, *La cause des Grecs. Une histoire du mouvement philhellène (1821-1829)*, Honoré Champion, Παρίσι, 2009· Hervé Mazurel, *Désirs de guerre et rêves d'ailleurs: la croisade philhellène des volontaires occidentaux de la guerre d'indépendance grecque (1821-1830)*, Thèse de Doctorat, Université de Paris I, 2009.

7. Πρόκειται για το *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe* (OUP, 2014) του Richard Stites, που εστιάζει στη δράση των τεσσάρων προσωπικοτήτων που εμψύχωσαν τις επαναστάσεις σε Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα και Ρωσία, με μεγάλο πλούτο αρχειακής τεκμηρίωσης, και τη μελέτη του

Προτείνουμε, λοιπόν, εδώ την προσέγγιση της Επανάστασης του 1821 ως διεθνές γεγονός[8] και μέρος του γενικότερου φαινόμενου των «Ατλαντικών Επαναστάσεων», όπως το διατύπωσαν οι Robert Palmer και Jacques Godechot, στο πλαίσιο της πρώιμης παγκοσμιοποίησης του 19ου αιώνα που περιέγραψε ο C.A. Bayly.[9] Ο Gunnar Hering είχε εντάξει την Ελληνική Επανάσταση σε μια κοινή τυπολογία των βαλκανικών εξεγέρσεων κατά της οθωμανικής κυριαρχίας και είχε δείξει πώς αυτές μπορούν να ερμηνευθούν με βάση τη γενικευμένη απώλεια νομιμοποίησης για τους υποτελείς βαλκανικούς πληθυσμούς της κεντρικής εξουσίας της Πύλης (που είχε φανερώσει τα όριά της κατά τη φάση της οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης της ναπολεόντειας περιόδου).[10] Το πολύ ενδιαφέρον θέμα της συμμετοχής Βουλγάρων εθελοντών στην Ελληνική Επανάσταση, οι περισσότεροι ήδη από τους πρώτους μήνες του Αγώνα, εντάσσεται σε αυτή την οπτική και αναδεικνύει «την ύπαρξη μιας εθνικά ετερογενούς μάζας, που είχε δική της αντίληψη για την επανάσταση, δικές της προσδοκίες και σκοπούς και η οποία δεν είχε πάντα τους ίδιους στόχους

Maurizio Isabella για τους εξόριστους Ιταλούς φιλελεύθερους επαναστάτες στο Λονδίνο (*Risorgimento in exile: Italian émigrés and the liberal International in the post-Napoleonic era*, OUP, 2009).

8. Σε ανάλογη οπτική, βλ. επίσης Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, Κέρκυρα, Μάιος 2007, Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέδρος, 2009.

9. Jacques Godechot, *France and the Atlantic Revolution of the Eighteenth Century, 1770-1799*, The Free Press/MacMillan, 1971· R.P. Palmer, *The Age of Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760-1800:* τ. 1: *The Struggle*, τ. 2: *The Challenge*, Princeton University Press, 1959-1964· C.A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914. Global Connections and Comparisons*, Blackwell, 2004.

10. Gunnar Hering, "Allgemeine Typologie nationalrevolutionäre Ideologien und Bewegungen", στο Choliolcev Chr., Mack K., Suppan A. (επιμ.), *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Verlag für Geschichte und Politik Wien – R. Oldenourg Verlag München, 1992, σσ. 27-28.

με τις άλλες ομάδες».[11] Στην παρούσα μελέτη όμως θα στραφούμε προς τη Δύση, προκειμένου να διερευνήσουμε τη σχέση της Επανάστασης του 1821 με τις σύγχρονές της φιλελεύθερες μεσογειακές επαναστάσεις.[12] Σε αυτήν την πρώιμη εποχή, όπου ο εθνικισμός νοείται ως επαναστατική ιδεολογία που επιχειρεί να «ανατρέψει ή να αλλάξει πολιτικά και κοινωνικά καθεστώτα που εδράζονταν σε παραδοσιακούς τρόπους νομιμοφροσύνης»[13] και ως τέτοια συνυπάρχει με το κοσμοπολιτικό πνεύμα, στόχος μας είναι να εντοπίσουμε τους φορείς των νεωτερικών ιδεών και ειδικότερα να διερευνήσουμε τον ρόλο που έπαιξαν στη διαδικασία μεταφοράς των φιλελεύθερων αντιλήψεων οι Φιλέλληνες που ήρθαν στην επαναστατημένη Ελλάδα, για να λάβουν μέρος στον ένοπλο αγώνα. Επομένως, ο αναγνώστης δεν θα συναντήσει εδώ τα αγαθοεργά φιλελληνικά κομιτάτα, τους εράνους και τις δημοπρασίες φιλελληνικών έργων τέχνης, ούτε καν τις ευαισθησίες καλλιτεχνών που άντλησαν έμπνευση από τον Ελληνικό Αγώνα, ακόμα και εκείνων που σκέφτηκαν να αποτολμήσουν το ταξίδι, όπως ο Πούσκιν ή ο Έντγκαρ Άλαν Πόε.[14] Η ιδιαίτερη πτυχή που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ο μαχόμενος φιλελληνισμός (*philhellénisme combattant*) και μέσω αυτού θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η επιδίωξη μιας περιφερειακής περιοχής σαν την Ελλάδα, με εντελώς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λόγω της οθωμανικής της υποτέλειας, να ενταχθεί στο ευρωπαϊκό φιλελεύθερο υπόδειγμα.

---

11. Νικολάι Τόντορωφ, *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων*, Gutenberg, 1982, σ. 69.

12. Ζήτημα που μάλλον δεν ενδιαφέρει την εθνική μας εκπαίδευση, αφού σύμφωνα με τις οδηγίες διδασκαλίας για το μάθημα της Ιστορίας Γ΄ Γυμνασίου, η Ενότητα 6, που δείχνει ότι η Ελληνική Επανάσταση ήταν ενταγμένη στο ευρωπαϊκό επαναστατικό κύμα των ετών 1820-21, έχει αφαιρεθεί.

13. Παντελής Λέκκας, «Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων*, 16, 1994, σ. 100.

14. Paul Joannides, "Colin, Delacroix, Byron and the Greek War of Independence", *The Burlington Magazine*, Vol. 125, No. 965 (Aug. 1983), σσ. 495-500· H. Mazurel, ό.π., σ. 409.

Ο ακριβής αριθμός των εθελοντών «μαχητών της ελευθερίας» που έφθασαν στην Ελλάδα μάς διαφεύγει. Ο πιο πρόσφατος υπολογισμός ανήκει στον Hervé Mazurel, ο οποίος μετά από συγκριτική επισκόπηση των δεδομένων περισσότερων πηγών (δημοσιευμένες καταστάσεις πεσόντων, αναφορές στα διάφορα απομνημονεύματα, αστυνομικές εκθέσεις κ.ά.), επισημαίνει τις σοβαρές δυσχέρειες του εγχειρήματος, καθώς είναι εξ αρχής προβληματική η ταύτιση των συχνά εξελληνισμένων ονομάτων και υπάρχει μεγάλη αβεβαιότητα ως προς την ορθογραφία τους. Πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι, για παράδειγμα, ότι «πίσω από τους von Byern, von Bieren, von Pieren, Byren, Biring και Birn κρύβεται ένα και μοναδικό πρόσωπο, ο Πρώσος φιλέλληνας Eugen von Byern»; Επιπλέον, στις παλαιότερες καταμετρήσεις, σε μία μάλλον διασταλτική αντίληψη για την ιδιότητα του φιλέλληνα, περιλαμβάνονται στις καταστάσεις οι στρατιωτικοί των Μεγάλων Δυνάμεων που στάθμευαν στην περιοχή, όπως οι τρεις ναύαρχοι, De Rigny, Codrington και Heyden, που έλαβαν μέρος στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου, ή οι Γάλλοι αξιωματικοί του εκστρατευτικού σώματος του Maison στον Μοριά, το 1828. Με αυτές τις επιφυλάξεις, ο Mazurel συντάσσεται τελικά με τον αριθμό των περίπου 1.200 ατόμων συνολικά στον οποίο καταλήγει ο William St Clair, τους οποίους κατανέμει ανά εθνικότητα ως εξής: Γερμανοί 36%, Γάλλοι 21%, Ιταλοί 14%, Βρετανοί (συμπεριλαμβάνονται οι Ιρλανδοί και Σκωτσέζοι) 10%, ήτοι 81% του συνόλου.[15]

Στην παραδοσιακή ανά έθνη εξέταση συνήθως τονίζεται η διαφοροποίηση των κινήτρων των εθελοντών ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες στη χώρα προέλευσης, πάντα επάνω στο κοινό υπόβαθρο της προάσπισης της χριστιανικής πίστης και της γενέτειρας του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Έτσι, για τους Γάλλους Φιλέλληνες, για παράδειγμα, θεωρείται ότι προέχει η ναπολεόντεια παράδοση και

15. H. Mazurel, ό.π., σσ. 402-403· William St Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publication, Cambridge, 2008, σ. 366.

οι φιλοδοξίες του Οίκου της Ορλεάνης, για τους Άγγλους οι επενδυτικές ευκαιρίες μέσα από τα Δάνεια της Ανεξαρτησίας και οι στρατηγικοί σχεδιασμοί για τον αποικιοκρατικό έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου, για τους Γερμανούς η κλασική παιδεία τους αλλά και η επιδίωξη εμπειρίας στα όπλα, με την προοπτική μιας φιλελεύθερης εξέγερσης στα πάτρια, για τους Ιταλούς η έννοια της αλληλεγγύης των μεσογειακών λαών γενικά και των δύο πολιτισμών της κλασικής αρχαιότητας ειδικότερα, για τους Αμερικανούς η πρόσφατη μνήμη της δικής τους επανάστασης και το ανθρωπιστικό τους πνεύμα.

Όσο ενδιαφέρουσα μπορεί να είναι η εθνική αυτή κατανομή, επιλέξαμε εδώ να υιοθετήσουμε τα εννοιολογικά εργαλεία της *διεθνικότητας* (*transnationalism*) και του *κοσμοπολιτισμού* και τη μεθοδολογία της «συλλογικής βιογραφίας» (*collective biography*), προκειμένου να δώσουμε έμφαση στους διαύλους επικοινωνίας και τα διεθνικά δίκτυα της επαναστατικής ιδεολογίας και πράξης. Οι εθελοντές στρατιωτικοί που στρατολογούνται στον Ελληνικό Αγώνα εξετάζονται ως μέλη μιας δυναμικής περιπλανώμενης ομάδας που διατρέχει και συνδέει τα επαναστατικά μέτωπα της δεκαετίας του 1820, με σταθμούς την Ισπανία, την Ιταλία και τη Λατινική Αμερική, για να καταλήξει στη νότια Βαλκανική και να ανακατευθυνθεί προς τις επαναστάσεις της Πολωνίας, της Γαλλίας και του Βελγίου το 1830, μεταφέροντας ιδέες, εμπειρίες και αντιλήψεις. Συνεκτικό στοιχείο τους είναι η φιλελεύθερη ιδεολογία αλλά και η επιθυμία να συνεχίσουν τη στρατιωτική σταδιοδρομία που διέκοψε το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων και η υποχρεωτική αποστρατεία. Είναι ακριβώς η πορεία που περιγράφει ο Mazzini σε ένα πικρό κείμενο απολογισμού το 1831:

> *Σαν παλαίμαχος της ελευθερίας, την είχε ακολουθήσει για πολλά χρόνια, καθώς αυτή περιπλανιόταν από χώρα σε χώρα και οπουδήποτε υψωνόταν το λάβαρο των λαών είχε προσφέρει το σπαθί του και είχε πληρώσει με το αίμα του. Είχε πολεμήσει για τη Γαλλία το 1812, και η ξιφολόγχη των Κοζάκων τού είχε*

αφήσει την ανάμνηση της Μπερεζίνα, στην οποία κέρδισε το παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής και μια μακρά σειρά καταδιώξεων από τους ανθρώπους της Παλινόρθωσης. Από τους τελευταίους που παρέδωσαν τα όπλα στις όχθες του Λίγηρα, όταν είδε ότι όλα είχαν χαθεί, έκαψε τη σημαία του τάγματός του, ήπιε τις στάχτες της, και έφυγε στην Ιταλία με σκοπό να επισπεύσει την έκρηξη του 1821. Αφού έφθασε εκεί, προγραμμένος, επειδή είχε μαντέψει τις μύχιες επιθυμίες της πατρίδας του, πήγε να πολεμήσει για την ελευθερία των Ελλήνων. Δύο χρόνια αργότερα, έτρεξε να μοιραστεί τη μοίρα των συντρόφων του στη δυστυχία στην Καταλονία. Εκεί είχε δει γαλλικά χέρια να ξεσκίζουν το λάβαρο της ελευθερίας, γαλλικές σφαίρες να θερίζουν τα καλύτερα τέκνα της Ιταλίας στο Ματαρό, στρατιώτες που είχαν πολεμήσει στη Μόσχα να συμμετέχουν στην παλινόρθωση του θρόνου του δεσποτισμού και της Ιεράς Εξέτασης. Τότε, είπε στον εαυτό του: «Δεν μπορείς να περιμένεις τίποτε από τους ανθρώπους». Και ορκίστηκε να ζήσει στο εξής σε ταπεινή αφάνεια και ποτέ να μην ξανασηκώσει αυτά τα όπλα που δεν του είχαν επιτρέψει να εξασφαλίσει ούτε μια σπιθαμή γης, ώστε να ταφεί ελεύθερος εκεί.[16]

Τα μέλη της ομάδας των «μαχητών της ελευθερίας» ακολουθούν παρόμοιες διαδρομές και αποτελούν την πιο απτή, άμεση όσο και προβληματική σύνδεση της Ελλάδας με το ευρωπαϊκό προσκήνιο. Υπό το πρίσμα της εμπλοκής του ξένου παράγοντα διακρίνουμε στη σύνδεση αυτή, τρία επίπεδα: αρχικά, τα πρώτα χρόνια του Αγώνα, 1821-1822, όταν προσέρχονται εθελοντές νεαρής ηλικίας, οι περισσότεροι σε μια αυθόρμητη και παρορμητική απόκριση στο άγγελμα

16. Giuseppe Mazzini, "Une nuit de Rimini en 1831", *Scritti Editi ed Inediti*, Imola, 1906-43, τ. 2, σσ. 8-9, αναφέρεται στο M. Isabella, ό.π., σ. 213. Ο Mazzini συνέθεσε το παραπάνω κείμενο στα γαλλικά, στον απόηχο της αποτυχημένης εξέγερσης του 1831, όταν Αυστριακοί στρατιώτες σκότωσαν Ιταλούς πατριώτες από την Μπολόνια.

της Επανάστασης, εποχή όπου ο μαχόμενος Φιλελληνισμός εμφανίζει περισσότερο χαρακτηριστικά λαϊκού κινήματος, με την έννοια της «έκφρασης των δυναμικών τάσεων της κοινωνίας»[17]. Δεύτερον, την περίοδο που ακολουθεί τον θάνατο του Byron και συμπίπτει με το τέλος των επαναστάσεων της Λατινικής Αμερικής, δηλαδή από το 1824 ως το 1826, όταν καταφθάνουν ώριμοι, εμπειροπόλεμοι αξιωματικοί, που αναλαμβάνουν ηγετικές θέσεις στις ελληνικές δυνάμεις και συστηματοποιούνται οι προσπάθειες να οργανωθεί ένα ελληνικό Τακτικό Σώμα. Η φιλελληνική στράτευση αποκτά τώρα περισσότερο επαγγελματικό χαρακτήρα. Και τέλος, μετά τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου, τον Οκτώβριο 1827, όταν η πρωτοβουλία περνά στις Μεγάλες Δυνάμεις και η καθοριστική δράση για το μέλλον της Ελλάδας διεξάγεται πλέον στο διπλωματικό επίπεδο και τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια. Στην κρίσιμη αυτή φάση, όπου προσδιορίζονται ζωτικά θέματα, όπως η μορφή και η έκταση του επικείμενου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το φιλελληνικό κίνημα απεκδύεται των επαναστατικών ριζοσπαστικών στοιχείων του. «Ευπρεπίζεται» και πλέον περιορίζεται σε ανθρωπιστικού χαρακτήρα επεμβάσεις, με την αποστολή βοήθειας από τις αμερικανικές κυρίως φιλελληνικές επιτροπές.[18]

Παρακολουθούμε, λοιπόν, τους Φιλέλληνες στρατιωτικούς καριέρας στη γενικότερη πορεία τους, ώστε να ελέγξουμε με ποιον τρόπο και σε ποιον βαθμό η Ελληνική Επανάσταση μπορεί να ενταχθεί στο «επαναστατικό κύμα» του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, που εκδηλώνεται διεθνώς ως αντίδραση στην Παλινόρθωση και τον

17. Τζιόρτζιο Αγκάμπεν, «Τι είναι κίνημα;», Διάλεξη με τίτλο *Che cos'è un movimento*, στο πλαίσιο σεμιναρίου του δικτύου Uni.Nomade, στις 29 Ιανουαρίου 2005 στην Πάντοβα, με τίτλο *Democrazia e Guerra* (Δημοκρατία και πόλεμος), στο https://nomadicuniversality.wordpress.com/2011/05/14/%CF%84%CE%B9-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1/.

18. Η Güthenke το χαρακτηρίζει *hoffähig*, «ευπρεπές, κόσμιο». Βλ. Constanze Güthenke, *Placing Modern Greece. The Dynamics of Romantic Hellenism, 1770-1840*, Oxford University Press, 2008, σ. 98.

αυταρχισμό της Ιεράς Συμμαχίας. Τους συναντούμε κατ' αρχήν στην Ισπανία, χώρα αναφοράς για τους φιλελεύθερους της Ευρώπης για το Σύνταγμα του Κάδιξ[19] του 1812, πρότυπο καταστατικού χάρτη για όλες τις ακόλουθες επαναστάσεις, και για την εγκαθίδρυση Συνταγματικής Μοναρχίας κατά τη Φιλελεύθερη Τριετία (1820-1823), μέχρι την ανατροπή της από τα γαλλικά στρατεύματα του Δούκα της Angoulême. Στην Ισπανία βρίσκουν καταφύγιο τόσο οι Ιταλοί επαναστάτες μετά την καταστολή των δικών τους επαναστάσεων από την Ιερά Συμμαχία όσο και οι Γάλλοι φιλελεύθεροι, που βρίσκονται υπό στενή παρακολούθηση από τις αστυνομικές Αρχές στη χώρα τους. Επίσης, στην Ισπανία έχει αναπτυχθεί η τακτική του ανταρτοπόλεμου (ο όρος *guerilla* καθιερώνεται σε αυτήν ακριβώς τη συγκυρία), που αποτέλεσε υπόδειγμα για τον ασύμμετρο και μακρόχρονο πόλεμο φθοράς στον οποίο καταφεύγουν οι επαναστάτες του μεσογειακού χώρου. Η αγεφύρωτη συχνά διάσταση πολεμικής τακτικής και αντιλήψεων περί στρατιωτικής τιμής, που χωρίζει τους ξένους εθελοντές αξιωματικούς από τις ομάδες εγχωρίων ατάκτων πολεμιστών, είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται πρώτα στην Ιβηρική, αλλά θα επαναληφθεί με παρόμοια χαρακτηριστικά και στην ελληνική περίπτωση.

Οι επαναστάσεις της Ιταλίας, που ξεσπούν κατά τη διάρκεια του ισπανικού *Trienio liberal*, ερμηνεύουν εξ αρχής την ελληνική ανεξαρτησία στο πλαίσιο της μεγάλης υπόθεσης της ελευθερίας στην Ευρώπη. Στην Ιταλία οι συνδέσεις γίνονται πιο πυκνές, οι αναφορές στην Ελλάδα τοποθετούνται στη βάση του κοινού ένδοξου αρχαίου παρελθόντος, της Αθήνας και της Ρώμης, και όταν βρεθούν στην εξορία, οι Ιταλοί φιλελεύθεροι πατριώτες αναπτύσσουν έντονη, όσο και μάταιη, δραστηριότητα στην προσπάθεια να οργανωθεί ένα κοινό επαναστατικό κίνημα στη Μεσόγειο. Στο

19. Η ορθή προφορά της ισπανικής πόλης Cádiz είναι Κάντιθ, έχει καθιερωθεί όμως ιστορικά ως Κάδιξ στα ελληνικά, όπως ήταν η απόδοσή της κατά τον 19ο αιώνα.

σταυροδρόμι της Ιταλίας συναντώνται οι ριζοσπάστες Βρετανοί ρομαντικοί ποιητές, ο Byron και ο Shelley, με τους Ιταλούς καρμπονάρους και τον «κύκλο της Πίζας» των Ελλήνων της διασποράς γύρω από τον Μητροπολίτη Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας (Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Ιωάννης Καρατζάς, Γεώργιος Πραΐδης, Ανδρέας Λουριώτης κ.ά.), ενώ στο ίδιο πνεύμα κινούνται οι Ugo Foscolo και Ανδρέας Κάλβος, οι εθνικοί ποιητές με την υβριδική ταυτότητα μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας.

Όλες οι παράμετροι –οι εξόριστοι επαναστάτες, οι επιτροπές στήριξης της Ισπανίας και της Ελλάδας, ο οικονομικός παράγοντας που θα χρηματοδοτήσει τον Αγώνα, οι συνταγματικές θεωρίες του Jeremy Bentham, και οι διαιρέσεις του βρετανικού φιλελευθερισμού–, τέμνονται τελικά στο Λονδίνο, που γνωρίζει ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα μια πρωτοφανή άνθηση της ριζοσπαστικής πολιτικής κουλτούρας. Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης μέσα από τις λαϊκές πολιτικές λέσχες και η ενσωμάτωση στον βρετανικό πολιτικό λόγο των κοινωνικών διεκδικήσεων και της έννοιας της οικουμενικότητας είχαν γεννήσει ένα δραστήριο και μαχητικό εξωκοινοβουλευτικό πολιτικό κίνημα με βάση στα μικρομεσαία και λαϊκά στρώματα των πόλεων. Ταυτόχρονα, στο διεθνές επίπεδο, η Μεγάλη Βρετανία οικοδομεί τη δεύτερη αποικιακή αυτοκρατορία της μετά την απώλεια των Δεκατριών Πολιτειών της Βορείου Αμερικής και επεκτείνεται στον μεσογειακό χώρο με την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων.

Στο ελληνικό μέτωπο γίνεται εμφανής η προβληματική ενσωμάτωση των Ελλήνων στην αναδυόμενη ιδεολογία της ευρωπαϊκής ταυτότητας από την πλευρά των Φιλελλήνων μαχητών. Μέσα από απομνημονεύματα, εντυπώσεις, αλληλογραφίες και δημοσιεύματα στον Τύπο αναδεικνύονται οι δυσκολίες προσέγγισης και κατανόησης των δύο παραδειγμάτων, καθώς η προκατασκευασμένη και εξιδανικευμένη εικόνα των απογόνων του κλασικού κλέους ορθώνει ανυπέρβλητα ενίοτε εμπόδια στην αποδοχή της ιδιαιτερότητας των Νεοελλήνων. Συχνά, τα πρότυπα αναφοράς σχετίζονται με τις περισσότερο οικείες εμπειρίες των αποικιών, οι Έλληνες εξομοιώνονται με τους Ινδούς

και ο κοσμοπολιτισμός των ξένων εθελοντών δείχνει τα όριά του. Από την άλλη, οι εξεγερμένοι Έλληνες προσπαθούν ταυτόχρονα να εξασφαλίσουν τη στήριξη των δυτικών Δυνάμεων και την αποδοχή τους ως σύγχρονο ευρωπαϊκό έθνος, αλλά και να διαχειριστούν τις δυσαρέσκειες και συγκρούσεις που προκύπτουν από την ασυμβατότητα των δυτικών πρακτικών και αντιλήψεων με την ελληνική/οθωμανική τακτική του πολέμου, τις εγχώριες πολιτικές φιλοδοξίες και τους διαφορετικούς πολιτισμικούς ορίζοντες. Για την ανάλυση της δύσκολης αυτής «συνάντησης με το ξένο» στην επαναστατική δεκαετία του 1820 αξιοποιούμε την έννοια της *κρυπτο-αποικιοκρατίας* (crypto-colonialism) του Michael Herzfeld καθώς και την πρόσφατη συζήτηση για τη σχέση κοσμοπολιτισμού και εθνικισμού.[20] Η νεώτερη Ελλάδα στη θεώρηση των Φιλελλήνων υποχωρεί, κατώτερη όχι μόνο της δόξας της κλασικής αρχαιότητας αλλά και των σύγχρονών της δυτικών υποδειγμάτων. Οι Έλληνες, από την πλευρά τους, συμμορφώνονται κατ' ανάγκην και προσπαθούν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων ή αυτού που πιστεύουν ότι θα ικανοποιήσει την Ευρώπη, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη διεθνή αναγνώριση, προσαρμόζοντας την εικόνα τους στον καθρέφτη της Δύσης.

Η προβληματική ελληνική νεωτερικότητα, όπως επισημάνθηκε από τον Στάθη Γουργουρή μιλώντας για τη θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας, συνδέεται με το γεγονός ότι «η ενέργεια για την πολιτισμική συγκρότησή της υπήρξε συνέπεια αλλά και προσπάθεια εξυπηρέτησης των σύγχρονων αναγκών της Ευρώπης. Με άλλα λόγια, ο Φιλελληνισμός της Ευρώπης, αν και προσπάθησε να κατανοήσει τη σημασία της αρχαίας Ελλάδας, συνιστούσε ένα πρόβλημα της νεωτερικότητας, και ήταν σε αυτό ακριβώς το πρόβλημα που η σύγχρονη Ελλάδα τελικά ενεπλάκη».[21] Αυτή η αμφίθυμη στάση

20. Michael Herzfeld, "The Absence Presence: Discourses of Crypto-Colonialism", *The South Atlantic Quarterly*, τ. 101, τχ. 4, Φθινόπωρο 2002.

21. Στάθης Γουργουρής, *Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις Κριτική, 2007, σ. 107.

της Δύσης απέναντι στη νεώτερη Ελλάδα εξετάζεται μέσα από την έκφρασή της στη λογοτεχνία, όπως διαπερνά το «δυσχρονικό» μυθιστόρημα της Mary Shelley *Ο Τελευταίος Άνθρωπος* (1826) και επιβάλλει εντέλει στην ανάλυση τα ερμηνευτικά εργαλεία του οριενταλισμού και της αποικιοκρατίας.

Το ενδιαφέρον μας για τους Φιλέλληνες στη διεθνική τους διάσταση ξεκίνησε πριν από αρκετά χρόνια. Η έρευνά μας, στα διαδοχικά της στάδια, παρουσιάστηκε σε συνέδρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό, και επωφελήθηκε ιδιαίτερα από τα σχόλια, τις παρατηρήσεις και τις προτάσεις που προσέλκυσε.[22] Παρά τα ερευνητικά ταξίδια που έγιναν στην Αγγλία και τη Γαλλία για τη συγκέντρωση υλικού και τον πλούτο της συλλογής της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, η εκτεταμένη ψηφιοποίηση των τεκμηρίων για τον 19ο αιώνα από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς διεθνώς αποδείχθηκε πολύτιμο εργαλείο για την κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος. Τα αγγλόγλωσσα κείμενα καλύπτονται σχεδόν πλήρως αλλά και στις άλλες γλώσσες έχει σημειωθεί ικανοποιητική πρόοδος, ενώ πλέον αρκετά βιβλία και έγγραφα στην ελληνική γλώσσα προσφέρονται στον ερευνητή σε ψηφιακή μορφή.[23] Έγγραφα, πρακτικά συνεδριάσεων, απομνημονεύματα, εντυπώσεις, δοκίμια και αλληλογραφίες, που προηγουμένως έπρεπε να αναζητηθούν στα αρχεία, και σπάνια

22. Με ανακοινώσεις, κατά σειρά, στα: 22ο Συμπόσιο, Modern Greek Studies Association, NYU, 13-16 Οκτωβρίου 2011· Διεθνές Συνέδριο «Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821», Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων/Δήμος Ιω. Σκουφά, Άρτα, 5-7 Ιουλίου 2013· Διεθνές Συνέδριο "Revolutions in the Balkans: Revolts and Uprisings in the Era of Nationalism (1804-1908)", Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας (ΚΕΝΙ), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 31 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 2013· Επιστημονικό Συμπόσιο «Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και "εθνικός χαρακτήρας" στον 19ο αιώνα», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 14-17 Μαΐου 2015.

23. Η μετάφραση των ξενόγλωσσων παραθεμάτων είναι δική μας, ενώ ως ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης στις ηλεκτρονικές πηγές νοείται η 17η Ιανουαρίου 2016.

βιβλία διεσπαρμένων βιβλιοθηκών ανά τον κόσμο, βρίσκονται τώρα σε ελεύθερη πρόσβαση στο Διαδίκτυο και επιτρέπουν διασταυρώσεις και συνδυασμούς πληροφοριών αδιανόητους μερικά χρόνια νωρίτερα.[24]

Εκτός από τη βοήθεια της τεχνολογίας, χρωστούμε χάρη στους συναδέλφους, φίλους και συνεργάτες, που συνέδραμαν με τις προτάσεις και τα ερωτήματά τους τη συγκρότηση των θεματικών της έρευνας, τον εντοπισμό τίτλων σε μια αχανή βιβλιογραφία, που διαρκώς εμπλουτίζεται, και τον έλεγχο των συμπερασμάτων της. Ειδικότερα, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον Ιωάννη Δημάκη και την Όλγα Κατσιαρδή-Hering για το ενδιαφέρον και τις πολύτιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις τους κατά την εκκίνηση της συγγραφής, τον Γιώργο Ανδρειωμένο για τα φώτα του αναφορικά με τον Κάλβο-καρμπονάρο, τον Maurizio Isabella, την Κωνσταντίνα Ζάνου και τη Γιάννα Τζουρμανά, που με τις παράλληλες δικές τους ερευνητικές ανησυχίες συντρόφεψαν την εξέλιξη του δικού μας προβληματισμού και τον βοήθησαν να αποκτήσει σαφέστερο περίγραμμα, τον Γεράσιμο Μακρή για την καθοδήγησή του στις ανθρωπολογικές εξερευνήσεις μας, τη Μαρία Κοτζάμπαση, που επέστησε την προσοχή μας στη βαλκανική διάσταση του Φιλελληνισμού, τον Αγγελή Ζαρόκωστα για το έναυσμα του επιλογικού κεφαλαίου, τον Λεωνίδα Παπαδόπουλο για την πάντα άμεση ανταπόκρισή του στις αναζητήσεις μας στις βρετανικές βάσεις δεδομένων, και τον Γιάννη Ανδριτσάκη, που διευκόλυνε πολύ τη σύνταξη του ευρετηρίου. Τα όσα λάθη και παραλείψεις βαραίνουν φυσικά αποκλειστικά τη συγγραφέα.

Ίσως το βιβλίο αυτό να μην είχε γραφτεί όπως γράφτηκε χωρίς τη μικρή ευλογία που τρύπωσε στη ζωή μας και ανέτρεψε όλες τις προτεραιότητες. Σίγουρα όμως δεν θα είχε γραφτεί καθόλου χωρίς την αδιάκοπη και ακαταπόνητη συμπαράσταση και στήριξη του Σωτήρη, που πρόσφερε ενέργεια, ιδέες και αγάπη αναντικατάστατες.

---

24. Για το ίδιο θέμα, βλ. Caterina Carpinato, "Filellenismo minore ai tempi della rete: Qualche spunto di riflessione attraverso testimonianze letterarie italiane e greche", στο Serena Fornasiero και Silvana Tamiozzo (επιμ.), *Studi sul Sette-Ottocento offerti a Marinella Colummi*, Edizioni Ca'Foscari, 2015, σσ. 29-48.